

УДК 351:331.5

КАРАЧИНА Наталія Петрівна

доктор економічних наук, професор, завідувач кафедри менеджменту, маркетингу та економіки,

Вінницький національний технічний університет, Україна

ORCID ID: 0000-0002-8316-2835

e-mail: karachyna.n@gmail.com

СЕМЦОВ Володимир Михайлович

доктор економічних наук, доцент, професор кафедри менеджменту, маркетингу та економіки,

Вінницький національний технічний університет, Україна

ORCID ID: 0000-0001-8981-8850

e-mail: semtsov_vm@ukr.net

СУЧАСНИЙ СТАН ТА ЙМОВІРНІ ТЕНДЕНЦІЇ РОЗВИТКУ НЕФОРМАЛЬНОЇ ЗАЙНЯТОСТІ В УКРАЇНІ

Проаналізовано стан, динаміку та переважаючі тенденції розвитку неформальної зайнятості в контексті легалізації заробітної плати. Ідентифіковано істотні виграші та втрати основних учасників процесу легалізації неформальної зайнятості. Запропоновано та обґрунтовано комплексний підхід щодо створення та забезпечення успішного функціонування дієвої системи протидії підприємствам, що використовують деструктивні моделі економічної поведінки під час виплати заробітної плати своїм працівникам. Підкреслено, що інституційну модернізацію соціально-економічних процесів неможливо здійснити, уникаючи вирішення проблем успішного функціонування дієвої системи протидії стейкхолдерам, що використовують деструктивні моделі економічної поведінки. Саме в межах останніх і формуються деструктивні неформальні економічні процеси. Таке аналітичне тлумачення складає основу запропонованих технологій боротьби із зазначеними дисфункціями.

Ключові слова: неформальна зайнятість, інститути, податки, регулювання, влада, ефективність, економічна поведінка.

JEL classification: F26; J21

DOI: <https://doi.org/10.31649/ins.2021.1.46.53>

1. ПОСТАНОВКА ПРОБЛЕМИ У ЗАГАЛЬНОМУ ВИГЛЯДІ ТА ЇЇ ЗВ'ЯЗОК ІЗ ВАЖЛИВИМИ НАУКОВИМИ ЧИ ПРАКТИЧНИМИ ЗАВДАННЯМИ

Слід відзначити, що світовий неформальний сектор економіки, по суті, має історію, що зіставна за тривалістю із розвитком цивілізації. Отож, вивчення проблем неформальної зайнятості та / або заробітної плати мають давні традиції, обумовлені універсальною актуальністю цього питання. Хотілося б звернути увагу і на те, що особливий дисфункційний вплив мають згадані явища в економіках країн, що розвиваються, та в яких ринкові відносини

лише формуються (тобто держав на зразок України).

Проблеми обумовлені неформальною зайнятістю призвели до сукупності загальновідомих сьогодні негативних ефектів, проявами чого стали песимізм людей, невиправдане майнове розшарування суспільства у найрізноманітніших галузях господарської діяльності, низькі заробітні плати і пенсії та ін.

Цілком очевидно, що нині існує гостра проблема щодо проведення узагальненого прогнозування практичних напрямків детінізації заробітної плати, що базуються виключно на спеціальних обґрунтуваннях,

оскільки поняття «неформальна зайнятість» все більше набуває ознак наукової категорії.

2. АНАЛІЗ ОСТАННІХ ДОСЛІДЖЕНЬ ТА ПУБЛІКАЦІЙ

Дослідженням неформальної зайнятості та науковим обґрунтуванням легалізації заробітної плати, у тій чи іншій мірі, займалися В. Авдійський [1], З. Варналій [2], В. Жеребин [3], О. Кожевников [4], Ю. Латов [5], Е. де Сото [6] А. Ходжаян [7] та ін. Безперечно, що методологія досліджень зазначених науковців була та залишається орієнтиром для вітчизняної економічної науки. Проте, незважаючи на усю глибину існуючих досліджень, і досі залишаються недостатньо розробленими економічні інструменти протидії неформальній зайнятості. В практичному плані все це потребує розроблення та моделювання інституційних технологій модернізації соціального трипартизму. Саме це і зумовило вибір теми наукової статті.

3. ВИДІЛЕННЯ НЕВИРШЕНИХ РАНІШЕ ЧАСТИН ЗАГАЛЬНОЇ ПРОБЛЕМИ, КОТРИМ ПРИСВЯЧУЄТЬСЯ ОЗНАЧЕНА СТАТТЯ

Сучасні дослідження які стосуються неформальної зайнятості, як правило, або віддалені від реальної практики, тобто не підтверджені емпірично, або ж скоріше є філософськими роздумами. Тому на сьогодні особливого значення набувають конкретні цільові дослідження. Звідси важливо визначити основні детермінанти виникнення явища неформальної (незадекларованої) праці та запропонувати напрямки легалізації заробітної плати в Україні.

4. ФОРМУЛЮВАННЯ ЦІЛЕЙ СТАТТІ

Метою статті є ідентифікація дефектів та обмежень державного регулювання стосовно раціонального використання трудових ресурсів в контексті виникнення динамічних та масштабних явищ у вигляді неформальної зайнятості.

5. ВИКЛАД ОСНОВНОГО МАТЕРІАЛУ ДОСЛІДЖЕННЯ З ПОВНИМ ОБґРУНТУВАННЯМ ОТРИМАНИХ НАУКОВИХ РЕЗУЛЬТАТІВ

Необхідно відзначити, що в основі неформальної зайнятості в Україні завжди

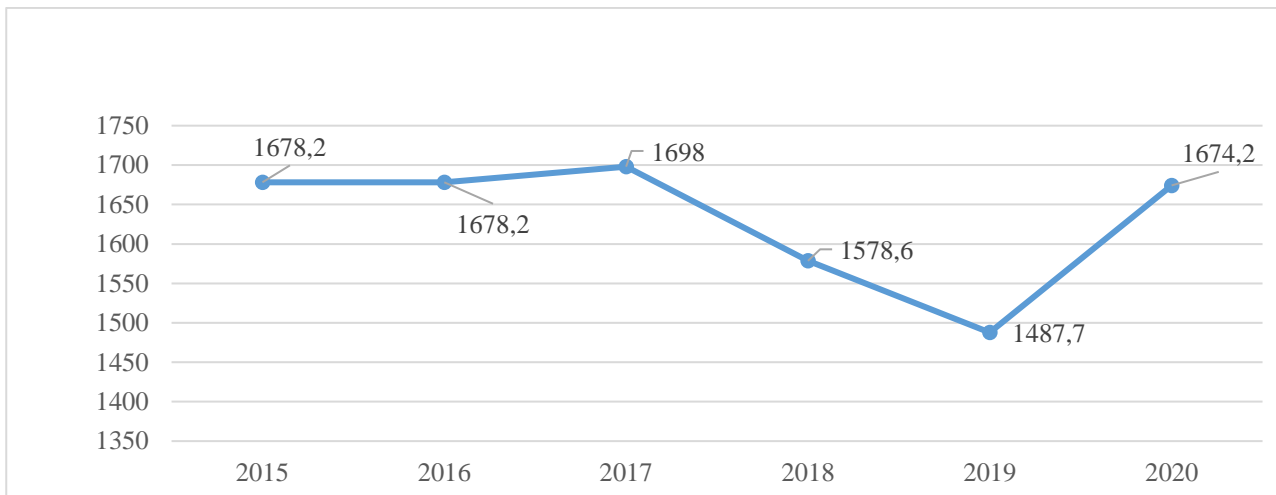
знаходяться партикулярні соціально-економічні взаємовідносини між бізнесом та найманими працівниками. Привертає до себе увагу і те, що заходи, які вживає державна влада у боротьбі з т. з. «зарплатою у конвертах», є більш схожими на «поліативну допомогу» вітчизняній економіці, і ця проблема має тенденцію до загострення.

Ще раз наголошуємо, що питання протидії неформальній праці не є принципово новими і були протягом усього існування державності. Ось деякі приклади. Так, проблема розкрадання державної «казни», корупції та неформальної зайнятості детально досліджувалися і описувалися ще у XVIII ст. [8; 9], коли у тодішній Російській імперії функціонували Таємна канцелярія (указ 1715 р.), Канцелярія таємних розшукових справ (1731 р.), Таємна експедиція (1762 р.) та ін. Особливістю цих органів влади було те, що, відповідно до нормативно-правових актів, кожен громадянин повинен був в обов'язковому порядку під страхом смерті доносити усно та письмово щодо економічних зловживань, у т. ч. обумовлених неформальною зайнятістю.

Інший приклад: діяльність Міжнародної організації праці (МОП), до речі, починаючи з 1954 р. Україна є повноцінним членом МОП, а відтак наша держава повинна активно впроваджувати принципи справедливості у сфері праці, займатися ліквідацією безробіття, забезпечувати рівність, безпеку та усувати дискримінації, у т. ч. економічні.

Нині органи державної влади Пенсійний фонд України, Державна служба України з питань праці, Державна служба зайнятості, Державна податкова служба України та ін. постійно проводять активну інформаційно-роз'яснювальну роботу серед населення, роботодавців, юридичних осіб стосовно дотримання законодавства під час декларування праці, сплати єдиного соціального внеску на загальнообов'язкове державне соціальне страхування та низки податкових зобов'язань [10].

Характер та масштаби неформальної зайнятості не можуть не турбувати (рис. 1). Очевидно, що неформальна зайнятість тісно пов'язана з процесами безробіття. Інакше кажучи, незадекларована праця досить часто є специфічною реакцією соціуму на безробіття, оскільки люди в пошуках альтернативних джерел існування змушені «уходити в тінь».

Примітки: 1) безробітне населення у віці 15-70 років усього, тис. осіб; 2) без урахування тимчасово окупованих територій АР Крим, Донецької та Луганської областей.

Рис. 1 Динаміка безробітного населення в Україні за 2015-2020 рр. (тис. осіб)

Джерело: інформація Державної служби статистики України [12]

У цьому зв'язку серйозні завдання повстають перед владою стосовно удосконалення механізмів контролю за незадекларованою працею, оскільки в нашій державі масовими залишаються випадки, коли працівникам на підприємствах не зараховувався страховий стаж. Адже відомо, що згідно ст. 1 Закону України «Про загальнообов'язкове державне пенсійне страхування» від 09.07.2003 р. № 1058-IV «страховий стаж – період (строк), протягом якого особа підлягала державному соціальному страхуванню, якою або за яку сплачувався збір на обов'язкове державне пенсійне страхування згідно із законодавством, що діяло раніше, та/або підлягає загальнообов'язковому державному пенсійному страхуванню згідно із цим Законом і за який сплачено страхові внески» [11]. Важливо відзначити, що донедавна сплата страхових внесків повинна була відбуватися щомісячно, а інакше людині просто припинявся нараховуватися страховий стаж.

Аналіз системи заходів державної влади щодо детінізації доходів та відносин у сфері зайнятості населення Вінницької області показав, що відсутність жорсткого покарання у вигляді позбавлення волі та надвисокі порогові значення штрафів за умисне ухилення від сплати «єдиного соціального внеску», що сплачується з заробітних плат, яке було запроваджено в результаті прийняття

Закону України «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо гуманізації відповідальності за правопорушення у сфері господарської діяльності» від 15.11.2011 р. № 4025-VI [13], так і не стало дієвою альтернативною політикою. Адже суми неформальних виплат у вигляді заробітної плати суттєво не зменшуються, а процеси неформальної зайнятості йдуть щонайменше колишніми темпами (табл. 1).

Слід відзначити, що нині органи влади не мають повної інформації ані стосовно незадекларованої зарплати, ані стосовно кількості неформально зайнятого населення. Саме тому, дані щодо заборгованості із заробітної плати досить часто різняться в системі органів влади, що перешкоджає прийняттю оптимальних рішень направлених на боротьбу з підприємствами-неплатниками.

Необхідно підкреслити, що різке зменшення інтенсивності проведення профілактичних заходів направлених на протидію неформальній зайнятості аж ніяк не обумовлене покращенням інституційного середовища (зростання свідомості агентів ринку, впровадження мотиваційних механізмів та ін.), а пов'язане виключно із державною політикою направленою на зменшення заходів контролю.

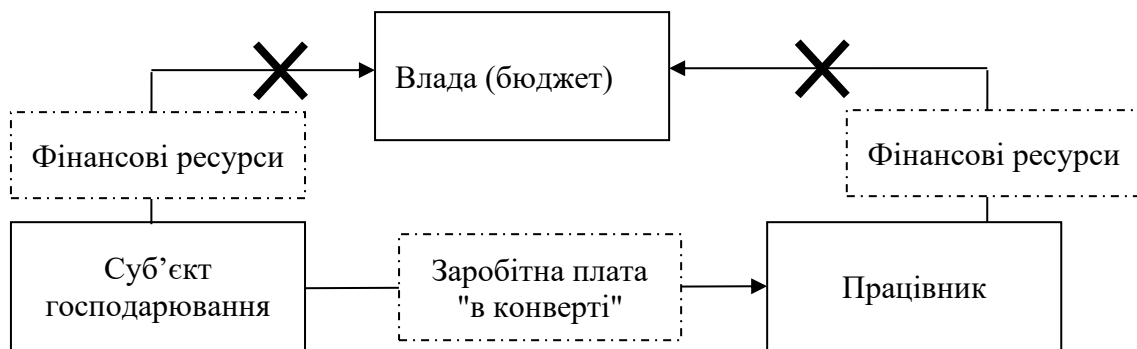
В сучасних інституційних умовах агенти ринку (стейкхолдери) знаходяться "на роздоріжжі" обрання відповідної моделі економічної поведінки (рис. 2).

Таблиця 1

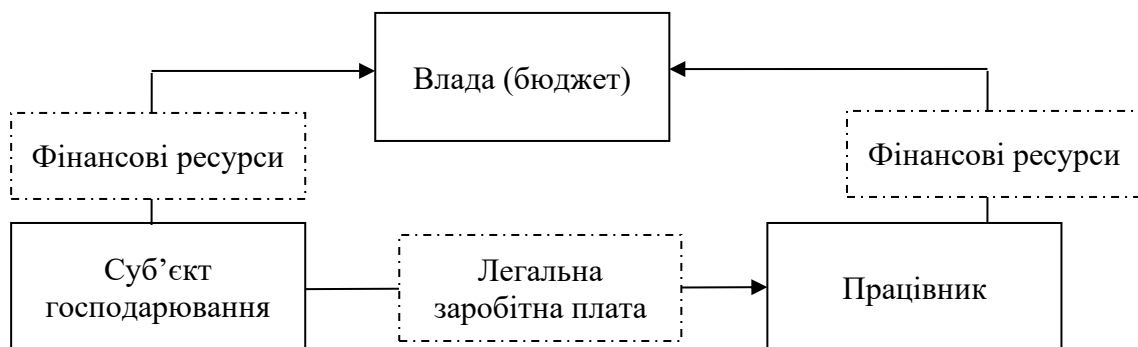
Зміни щодо неформально зайнятого населення за видами економічної діяльності

Показники	Період				
	2016 р.	2017 р.	2018 р.	2019 р.	2020 р.
Кількість неформально зайнятого населення у віці 15 років і старше – усього, тис. осіб	3961,2	3695,6	3541,3	3460,4	3275,9
у т. ч. за видами економічної діяльності, у % до підсумку					
сільське господарство, лісове господарство та рибне господарство	40,8	42,1	42,9	42,3	44,7
промисловість	6,1	5,6	5,5	5,9	5,6
будівництво	15,5	16,1	15,9	17	17
оптова та роздрібна торгівля; ремонт автотранспортних засобів і мотоциклів	20,9	19,6	18,2	17,3	15,9
транспорт, складське господарство, поштова та кур'єрська діяльність	3,5	3,3	4,2	3,9	4,1
тимчасове розміщування й організація харчування	2,6	2,4	2,2	2,6	2,5
інші види економічної діяльності	10,6	10,9	11,1	11	10,2

Примітка: без урахування тимчасово окупованих територій АР Крим, Донецької та Луганської областей
 Джерело: інформація Державної служби статистики України [12]

Варіант А (деструктивна модель соціально-економічної поведінки)

Варіант Б (конструктивна модель соціально-економічної поведінки)

Рис. 2 Моделі соціально-економічної поведінки основних агентів ринку під час виплати заробітної плати

Джерело: власні дослідження

Отже, модель деструктивної соціально-економічної поведінки тріади «влада – працівник – суб’єкт господарювання» (див.

варіант А на рис. 2) набула масового поширення. Хотілося б відзначити, що при оцінці перспектив використання

неформальних схем кожний з учасників тріади враховує усі свої вигоди (плюси) та втрати (мінуси) щодо використання у своїй діяльності незадекларованої праці (рис. 3).

Важливо відзначити, що для забезпечення ефективної моделі взаємодії інтереси кожного повинні формуватися у тісному узгодженні до інтересів інших.

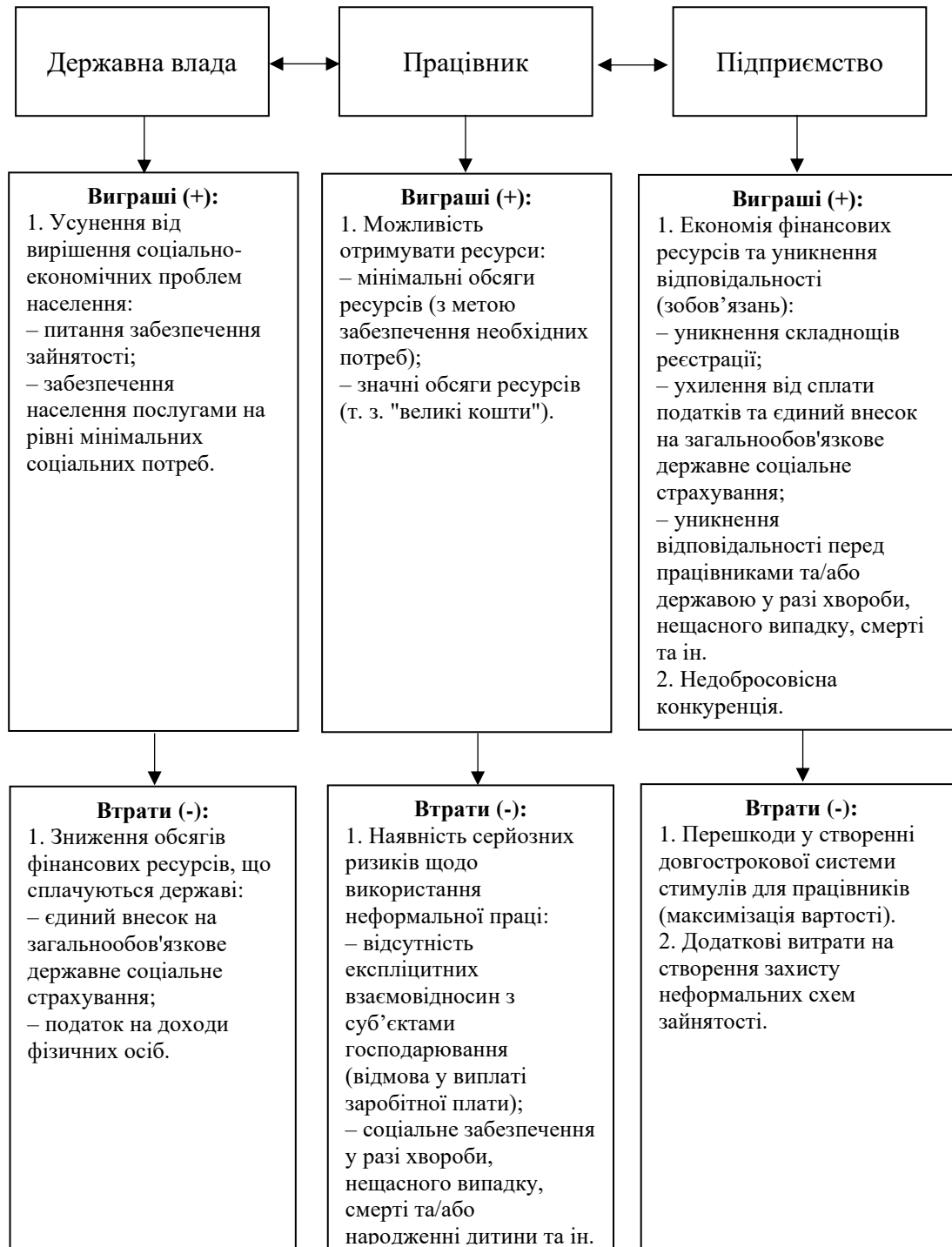

Рис. 3. Аналіз вигод-втрат основних учасників процесу легалізації неформальної зайнятості
Джерело: власні дослідження

Ідентифікація «початкового імпульсу», тобто детермінант виникнення проявів неформальної економіки («зарплата у конвертах», небажання сплачувати податки та

ін.) є непростою задачею, оскільки, будь-який учасник тріади, у т. ч і органи влади, здатний проявляти деструктивну модель поведінки по відношенню до інших, тобто дотримуватися

опортунізму вигідно кожному учасник. Наприклад, опортунізм влади може проявлятися у такі основні способи: 1) високий рівень оподаткування (наявність та/або відсутність податкових пільг); 2) адміністративні бар'єри (надмірна складність законодавства та зарегульованість ринку), що зумовлюють високий рівень корупції у державному управлінні.

Таким чином, головною задачею під час дослідження відносин цієї тріади у вітчизняній економіці є розробка заходів, направлених на зменшення та/або ліквідацію деструктивних моделей економічної поведінки.

Разом з тим, очевидно, що нині основний тягар вини так, чи інакше лежить «на плечах» суб'єктів господарювання (підприємств), оскільки саме вони є податковими агентами. Відомо, що згідно з вітчизняним законодавством, а саме ст. 18 Податкового кодексу України від 02.12.2010 р. № 2755-VI, на податкового агента «...покладається обов'язок з обчислення, утримання з доходів, що нараховуються (виплачуються, надаються) платнику, та перерахування податків до відповідного бюджету від імені та за рахунок коштів платника податків» [14]. Отож, саме власники та/або директори підприємств повинні "потіснитися" своїми інтересами в системі взаємовідносин з метою забезпечення стійкого соціально-економічного розвитку.

Парадоксально, але в реальному житті жоден із органів влади не здійснює систематичний моніторинг або аналіз рівня неспостережуваної (неформальної) економіки, але при цьому активно проводить профілактично-роз'яснювальні заходи із агентами ринку, у т. ч. у вигляді семінарів та фіксують окремі випадки економічних правопорушень.

Нині діючі заходи, які передбачають створення "робочих груп" (комісій) з представників органів влади, проведення брифінгів, практично не протидіють несумлінним платникам податків, а лише ставить окремих суб'єктів господарювання

перед дилемою вибору, що вигідніше – платити чи не платити фінансові ресурси державі, а у разі вибору деструктивної моделі економічної поведінки [10; 15] – наскільки це буде супроводжуватися транзакційними витратами корупційного змісту. Переконані, що подібні заходи (робота комісій, груп та ін.) не здатні принести бажаних результатів, а лише можуть частково вирішити проблему дефіциту державних коштів. Вирішення проблем боротьби з неформальною зайнятістю вимагає розробки нешаблонних підходів, які повинні забезпечити системну інституційну модернізацію.

Отож, сучасний стан справ в Україні стосовно забезпечення прозорості та законності на ринку працевлаштування свідчить, що державна влада, значною мірою, втратила систему важелів впливу на агентів ринку. Як наслідок, масовим та динамічним у вітчизняній економіці стає явище використання неформальної зайнятості.

6. ВИСНОВКИ З ДАНОГО ДОСЛІДЖЕННЯ І ПЕРСПЕКТИВИ ПОДАЛЬШИХ РОЗВІДОК У ДАНОМУ НАПРЯМКУ

Вирішити проблему неформальної зайнятості можливо лише шляхом використання раціонального комплексного підходу щодо інституційної модернізації соціально-економічних відносин та забезпечення успішного функціонування дієвої системи протидії роботодавцям, що використовують деструктивні моделі економічної поведінки. В основі цього підходу має бути закладено: 1) значний економічний збиток у разі виявлення та підтвердження фактів проведення неформальних економічних процесів; 2) посилення кримінальної відповідальності за економічні злочини та/або грубі порушення трудового законодавства. Саме ці заходи, на нашу думку, здатні в обмежені строки розв'язати глибинні проблеми державного регулювання в Україні та забезпечити ефективну протидію неформальній зайнятості.

ЛІТЕРАТУРА

1. Авдийский В. И., Дадалко В. А. Теневая экономика и экономическая безопасность государства. Москва: Альфа-М: Инфра-М, 2010. 496 с.
2. Варналій З., Савич І. Сучасний стан та чинники тінізації бюджетних відносин в Україні. Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Економіка. 2014. Вип. 11. С. 6. – 12.
3. Жеребин В. М., Романов А. Н. Самостоятельная занятость населения : основные представления и опыт кризисного периода. Москва : ИНФРА-М : Вузовский учебник, 2010. 200 с.
4. Кожевников А. В., Пономарева С. А. Методика диагностики и мониторинга «теневое» сектора региональной экономики в системе государственного управления. *Проблемы развития территории*. 2015. № 4. С. 27 – 36.
5. Латов Ю. В., Ковалев С. Н. Теневая экономика: учеб. пособие для вузов / под. ред. В. Я. Кикотя; Г. М. Казиахмедова. Москва: Норма, 2006. 336 с.
6. Сото, Эрнандо де. Иной путь. Экономический ответ терроризму. Челябинск : Социум, 2008. 408 с.
7. Ходжаян А., Шиптенко Т. Тіньова економіка як економічна категорія та об'єкт оцінювання. *Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Економіка*. 2014. Вип. 11. С. 74 – 81.
8. Веретенников В. И. История Тайной канцелярии Петровских времен. Харьков : Печатное дело, 1910. 313 с.
9. Веретенников В. И. Из истории тайной канцелярии. 1731-1762 г. Очерки. Харьков : Тип. и лит. М. Зильберберг и С-вья, 1911. 120 с.
10. Семцов В. М. Інституціоналізація організаційно-поведінкових змін у діяльності підприємств аграрної сфери України: концепт неспостережуваних економічних процесів: монографія. Вінниця: ФОП Рогальська І. О., 2018. 480 с.
11. Про загальнообов'язкове державне пенсійне страхування: Закон України від 09.07.2003 р. № 1058-IV (зі змінами та доповненнями). URL : <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/1058-15>.
12. Офіційний сайт Державної служби статистики України. URL : <http://www.ukrstat.gov.ua>.
13. Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо гуманізації відповідальності за правопорушення у сфері господарської діяльності: Закон України від 15.11.2011 р. № 4025-VI. URL: <http://zakon1.rada.gov.ua/laws/show/4025-17/page>.
14. Податковий кодекс України від 02.12.2010 р. № 2755-VI (із змінами та доповненнями). URL: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/2755-17/page>.
15. Карачина Н. П. Економічна поведінка машинобудівних підприємств: теорія, методологія, практика управління: монографія. Вінниця: Книга-Вега, 2010. 416 с.

REFERENCES

1. Avdiskiy V. I., Dadalko V. A. (2010) *Tenevaya ekonomika i ekonomicheskaya bezopasnost' gosudarstva* [Shadow economy and economic security of the state]. Moscow: Alpha-M: Infra – M.
2. Varnaliy Z., Savych I. (2014) Suchasnyi stan ta chynnyky tinizatsii biudzhetykh vidnosyn v Ukraini [Current state and factors of shadowing of budget relations in Ukraine]. *Bulletin of the Taras Shevchenko National University of Kyiv. Economy*, vol. 11, pp. 6. –12.
3. Zherebin V. M., Romanov A. N. (2010) *Samostoyatel'naya zanyatost' naseleniya : osnovnye predstavleniya i opyt krizisnogo perioda* [Self-employment of the population: basic ideas and experience of the crisis period]. Moscow: INFRA-M: University textbook. 200 p.
4. Kozhevnikov A. V., Ponomareva S. A. (2015) Metodika diagnostiki i monitoringa «tenevogo» sektora regional'noy ekonomiki v sisteme gosudarstvennogo upravleniya [Methods of diagnostics and monitoring of the "shadow" sector of the regional economy in the system of public administration]. *Territory development problems*, vol. 4, pp. 27 – 36.
5. Latov Y. V., Kovalev S.N. (2006) *Tenevaya ekonomika: ucheb. posobie dlya vuzov* [Shadow economy: textbook. manual for universities]. Moscow: Norma, 336 p.
6. Soto, Hernando de. (2008) *Inoy put'. Ekonomicheskii otvet terrorizmu* [Another way. An economic response to terrorism]. Chelyabinsk: Socium. 408 p.
7. Khodjayan A., Shiptenko T. (2014) Tinova ekonomika yak ekonomichna katehoriia ta ob'ekt otsiniuvannia [Shadow economy as an economic category and object of evaluation]. *Bulletin of the Taras Shevchenko National University of Kyiv Economy*, vol. 11, pp. 74 – 81.
8. Veretennikov V.I. (1910) *Ystoryia Tainoi kantseliaryy Petrovskyykh vremen* [History of the Secret Chancellery of Peter the Great Times]. Kharkov: Printing business.

9. Veretennikov V. I. (1911) *Iz istorii taynoy kantselyarii. 1731-1762 g. Ocherki* [From the history of the secret office. 1731-1762 Essays]. Kharkov: Type. or T. M. Zilberberg.
 10. Semtsov V. M. (2018) *Instytutsionalizatsiia orhanizatsiino-povedinkovykh zmin u diialnosti pidpriemstv ahrarnoi sfery Ukrainy: kontsept nespостerezhuванykh ekonomichnykh protsesiv: monohrafiia* [Institutionalization of organizational and behavioral changes in the activities of enterprises in the agricultural sector of Ukraine: the concept of unobserved economic processes: a monograph]. Vinnytsia: Rogalska I. O.
 11. The Verkhovna Rada of Ukraine (2003), Law of Ukraine "On Compulsory State Pension Insurance". Available at: URL: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/1058-15>.
 12. The official site of State Statistics Service of Ukraine (2021). Available at: URL: <http://www.ukrstat.gov.ua>.
 13. The Verkhovna Rada of Ukraine (2011), Law of Ukraine "On Amendments to Certain Legislative Acts of Ukraine on the Humanization of Liability for Offenses in the Sphere of Economic Activity". Available at: URL: <http://zakon1.rada.gov.ua/laws/show/4025-17/page>.
 14. Tax Code of Ukraine of December 2, 2010 № 2755-VI (as amended). Available at: URL: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/2755-17/page>.
 15. Karachina N. P. (2010) *Ekonomichna povedinka mashynobudivnykh pidpriemstv: teoriia, metodolohiia, praktyka upravlinnia: monohrafiia* [Economic behavior of machine-building enterprises: theory, methodology, management practice: monograph]. Vinnytsia: Book-Vega.
-

Abstract

***Karachyna Nataliya, Semtsov Vladimir* Current situation and probable trends in the development of informal employment in Ukraine**

The state, dynamics and prevailing trends in the development of informal employment in the context of wage legalization are analyzed. Significant gains and losses of the main participants in the process of legalization of informal employment have been identified. A comprehensive approach to creating and ensuring the successful operation of an effective system of counteraction to enterprises that use destructive models of economic behavior in the payment of wages to their employees is proposed and substantiated. It is emphasized that institutional modernization of socio-economic processes cannot be carried out without avoiding solving the problems of successful functioning of an effective system of counteraction to stakeholders who use destructive models of economic behavior. It is within the latter that destructive informal economic processes are formed. This analytical interpretation is the basis of the proposed technologies to combat these dysfunctions.

Keywords: *informal employment, institutions, taxes, regulation, power, efficiency, economic behavior.*

Стаття надійшла до редакції 04.12.2021 р.

Бібліографічний опис статті:

Карачина Н. П., Семцов В. М. Сучасний стан та ймовірні тенденції розвитку неформальної зайнятості в Україні. *Innovation and Sustainability*. 2021. № 1. С. 46-53.

Karachyna N., Semtsov V. (2021) Current situation and probable trends in the development of informal employment in Ukraine. *Innovation and Sustainability*, № 1, pp. 46-53.